

Onsekizinci asır sonlarında bir Türk san'atkârı

Hassa Başmîmarı

MEHMED TAHİR AĞA

Hayatı ve meslekî faaliyetleri

Muzaffer Erdoğan

Başta İstanbul olduğu hâlde yurdun muhtelif köşelerinde ve hattâ bugünkü Türkiye hududları dışarısında kalan pek çok yerlerde vücuda getirdikleri ölmez mimarlık eserleri ile buraların bayındırlık faaliyetlerine iştirak eden ve bu itibarla Türk İmar tarihinde mühim ve büyük hizmetleri sebkeyleyen Osmanlı mimarları hakkında bilgilerimiz bugün için bizi hakkıyla tatmin edecek derecede değildir. Henüz onaltıncı asrın ünlü bir san'at şâhikası olan Koca Sinan'ın, o müstesna dehasıyla mütenasib ve objektivite esaslarına tam mânâsıyla uygun ilmî bir monografyasını bile ortaya koyamamış bulunuyoruz. Böyle büyük bir Türk san'atkârı için karşılaştığımız eksikliği, kendisine tekaddüm eden ve yahud kendisinden sonra gelen diğer bir çok meslekdaşları için de aynen ve hattâ fazlasıyla görmemek imkânsızdır. Onsekizinci asrın ikinci yarısında Osmanlı mimarisine Ayazma, Lâleli, Fâtih, Alem-dar, Beylerbeyi ve Emirgân camî'leri gibi bazı mâbedlerle bir takım hanlar, hamamlar, kütübhaneler, çeşmeler, sebiller, darü's-sihyanlar kazandıran Hassa başmîmarı Mehmed Tahir Ağa hakkında aynı devir Osmanlı tarih ve kroniklerinde bir tek âlâmet ve işarete tesadüf etmek maalesef kaabil olamamaktadır. Biz burada I. Abdülhamid ve bilhassa bundan evvel III. Mustafa devirlerinde fâsıla ile bir kaç defa Hassa başmîmarlığını uzun yıllar boyunca başarı ile devam ettiren ve bu müddet zarfında barok ve rokoko tarzlarında değerli bir takım mimarlık eserlerinin meydana gelmesine sâik olan bu büyük şahsiyetin san'at cebhesinin

tahlil ve teşrihini ilgililere bırakıp sadece tarihî hüviyet ve ahvalini dokümanter arşiv kaynak ve malzemelerine dayanarak ve bunları İstanbul kütüphanelerindeki ba'zı nâdir yazmalarda gördüğümüz dağınık ve yeni kayıtlarla destekleyerek mümkün olduğu kadar tanıtmaya çalışacağız. Tarihî hüviyet ve mahiyetini iyice ta'yin ve tesbit edemediğimiz diğer ba'zı mechûl noktaların aydınlatılması, ancak bu yolda bizden sonra elde edilecek daha değerli vesikalara ve yapılacak daha esaslı araştırmalara bağlı bulunmaktadır.

I H A Y A T I

Bugünkü bilgilerimize göre Mehmed Tahir Ağa'nın nerede, hangi tarihte ve kimin sulbünden dünyaya geldiğini ta'yin etmek kaabil olamamıştır. Ancak onun Birinci Sultan Mahmud devrinde on iki yaşında iken babası ile birlikte Rusya ve Avusturya seferlerinde bulunduğu tarihen tesbit edilmiştir. Nâtika ashabından, hazırcevab güruhundan ve kendisine mahsus hal ü etvar erbabından olduğu da ma'lûmdur. Bugünkü Nafia vekillğine aşağı yukarı tekabül etmek üzere bir kaç defa da Hassa başmimarlığında bulunduğunu söylemeliyiz. Hâl-i hazır bilgilerimize göre onun 1761-1767 (h. 1174-1180) yılları arasında Hassa başmimarı bulunduğu kat'i olarak sabittir. 1173 yılı Zilka'desi başlarında ise onun Hassa başmimarlığını vekillikle idare ettiğini söylemeliyiz. Bunu biz Akıntıburnu kalesi ebniye-i cedidesi hizmetinde çalışan amele ücret ve harcirahlarına âid siyakatla yazılmış bir tarihî kayıddan kolaylıkla öğrenebiliyoruz¹. Tam bu sıralarda ise Sermimârân-ı hassa olarak Hacı Ahmed Ağa'nın adına rastlamaktayız². Mehmed Tahir Ağa'nın Hassa başmimarlığına ta'yini, bugünkü bilgilerimize göre, 1174 yılı ortalarından sonra olmuştur³.

¹ *Keşif ve ta'mirat defteri*, Başvekâlet Arşivi, Maliye defterleri tasnifi, nr. 3160, s. 130 (müteakib notlarda mezkûr defterler: Mdt şeklinde kısaltılacaktır).

² *Aynı defter*, s. 172.

³ *Kezâ*, s. 224. Edirne kadısı ile bostancıbaşına hitaben yazılan ve Edirne'de vaki' Üçşerefeli cami'in ta'mirine âid bulunan bir emr-i şerifte 1176 Cemaziyelleveli ortalarında dahi Hacı Mehmed Ağa'nın Kaptıbaşı ve aynı zamanda Başmimar olduğu kaydedilmiştir (*Aynı defter*, s. 416). Önemine binaen bu vesikayı burada

Başvekâlet arşivinde rastladığımız neşredilmemiş olan tarihî bir hüküm suretinde, onun 1764 (h. 1178) yılı başlarında Hassa başmimarlığını ifa ederken aynı zamanda Dergâh-ı muallâ gedikliilerinden bulunduğu tasrih edilmiştir⁴. Bu vesikada İstanbul surları ittisalinde yeniden bina ihdasının ve evlerin sakıfları üzerinde cihannüma ve tahte's-sema gibi ebniyenin ba'zı mahzurları dolayısıyla yasak edildiği halde mîmar ağalar değiştikçe bu usûle riayet edilmeyerek zamanla mezkûr âdetin unutulduğunu, bina ve ihdas edilen bu çeşid mebaninin çoğalması ile İstanbul'da kaizen çıkan bir yangında alev ve ateşin rûzgâr yardımı ile derhal tahtapûş ve şehnişinlere yayıldığı, bu sebebden Hassa başmimarı bulunan Mehmed Tahir Ağa'nın bundan böyle bunlara mülayemet göstermeyerek mu'tad-ı kadime a'zamî nisbette riayet etmesi gerektiğini öğrenmiş bulunuyoruz. 1767 (h. 1180) yılı sonlarında yazılan başka bir hüküm suretinde⁵ dahi onun yine Hassa

aynen vermeyi faydalı görüyoruz: "... Ecdad-ı izamımdan merhum ve mağfûrûneh Sultan Murad Han'ın mahrus-e Edirne'de mecca'-ı nâs olan mahalde bina ve ihya buyurdıkları Üçşerefeli demekle ma'ruf cami'i şerif ma'bed-i kadim olup bundan akdem vaki' olan zelzele-i azîmede derun ve bîrununun yedi aded kubbe-leri şerefelerindek dört aded minareleri münhedim ve ittisalinde vaki' iki medrese ve bir mekteb-i şerifin dahi mevazi'-i adîdeleri münşak ve viran ve enkazı mevcudesi dahi telef ve zayi' olduğundan başka mal-ı saireleri dahi tesir-i berf ü bârandan harab ve derece-i izmihlâle reside olacağı zâhir olmakla ta'mir ve ihyasına müsaade-i aliyye-i mülûkâcem erzani buyurulmasını bir kit'a ilâmında ve ahali' Edirne dahi bir kit'a mahzarında tahrir ve istid'a eylediklerine binaen şerifyafte-i sudûr olan fermanın mucibince Mimarbaşı olan Dergâh-ı âli kapucu-bağlılarından Elhac Ahmed ma'rifetiyle tekrar keşif ve mesarifinde dikkat olunarak defteri ilâm olunmak için işbu emr-i şerifim isdar ve irsal olunmuştur. Vüsûlünde cami' i şerif-i mezburun ve medrese ve mektebin münhedim ve muhtae-i bina ve ta'mir olan mahal ve mevazi'ini marifet-i şer' ve bostancıbaşı ve mimarbaşı marifetleriyle tekrar keşif ve mesarifinde taharri ve dikkat olunarak levâzım ve ucûrat-ı amele ve mesarif-i sairesini tahmin ve takvim ve ne mikdara bâliğ olur ise memhur ve mümza keşif defteri ile Der-i aliyyeme ilâma ihtimam eylesin ve sen ki Mimarbaşı Elhac Ahmed'sin, ebniye-i mezkûre ne mikdar mesarif ile vücudpezir olacağı ma'rifetinde tekrar keşif ve tahmin ve sahih defteri ile Der-aliyyeme ilâm olunmak matlûb-ı hümayunum olduğuna binaen ma'rifetin ve ma'rifet-i şer'ile gereği gibi keşif ve mesarifini defter ettirmeğe ziyade ihtimam ve dikkat eylesin ve sen ki Bostancıbaşısın, sen dahi mucib-i emri-i şerifimle amel ve hareket eylesin (*Keşif ve Ta'mirat defteri*, Mdt nr. 3160, s. 416).

⁴ Başvekâlet Arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 164, s. 74.

⁵ *Aynı defter*, nr. 164, s. 478.

başmimarı olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu sonuncu vesika metninde Şehirköyü civarında bulunan üç köyde i'mal edilen ki-remidlerin satışına kadim nizam üzere muhtekir kimselerin karış-masına meydan verilmemişken eski mimarlarla ba'zı hükkâm ve a'yânın iremitçi kustalarından rüşvet almaları yüzünden bunların çap ve ağırlıkça eksik ve iyi pişmemiş bir şekilde yapıp inşaat sahiblerini hayli zarara soktuğu, bu ihtikâr ve yolsuzluklara kar-şı Hassa başmimarı olan Mehmed Tahir Ağa tarafından gerekli kanunî ve nizamî tedbirlere tevessül olunması icab ettiği ifade edilmektedir. Ona, İstanbul'da Fâtih cami'inin Üçüncü Mustafa devrinde ve 1768 (h. 1181) tarihinde ikinci defa olarak inşasına başlandığı sırada, cami' kürsi şeyhi Abdülkadir Efendi tarafın- dan sof ferace giydirildiği rivayet edilir⁶. Abdi Ağa'nın 1181 Zilhiccesi sonlarından başlayıp 1183 Zilka'desi ortalarına kadar devam eden Hassa başmimarlığından sonra yerine tekrar Meh- med Tahir Ağa geçmişti. Nihayet 1775—1777 (h. 1189—1191) yıl- ları arasında kendisine, Hassa Başmimarlığında Hafız İbrahim Ağa'nın halef olduğu ve bu zatın bugün için mahiyetini bilmedi- ğimiz bir sebebden dolayı mezkûr vazifeden ayrılması ile yeri- ne tekrar Mehmed Tahir Ağa'nın getirildiği arşiv vesikalarında sık sık görülmektedir. Mehmed Tahir Ağa'nın bu sonuncu Baş- mimarlığı 1784 (18 Ramazan 1198) tarihine kadar devam ettiğini kat'i olarak söyleyebiliriz. Onun bu tarihlerde mezkûr vazifeden

⁶ İzzet Kumbaracılar, *Türk Mimarları*, Arkitekt, 1937, sayı I. Bu makalede Mehmed Tahir Ağa'nın kalfa Kôr Yani ile bugünkü Fâtih cami'ini yaptığı kay- dedilmektedir. Yeni ele geçirdiğimiz vesikalar bu tarihte Başmimarlık mevki'inde İbrahim Ağa adlı zatın bulunduğunu göstermektedir. Binaenaleyh Fâtih cami'inin Mehmed Tahir Ağa zamanında bu vechile inşa edildiği yolunda bugün için kesin bir hüküm vermek doğru olmasa gerektir.

Yeni kalfa'ya gelince: 1179 Ramazan ortalarına doğru Hassa başmimarı olan Mehmed Tahir Ağa tarafından Bina emini Ahmed Efendi emrinde olmak üzere Özi ile Akkerman arasında bulunan Hocabey iskelesi limanı ta'miratına memur edil- mişti. Bundan başka 1182 Recebi sonlarında Hassa başmimarı bulunan Ahmed Ağa zamanında ise Balçık ile Varna arasında kâin Saplı mevki'inde yeniden bina ve inşa edilecek fenerin plânlarını hazırlamıştı (bk. *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt, nr. 3180, s. 501, 502—503). Mehmed Tahir Ağa'nın san'at cebhesinden tetkiki için Kemal Altan'ın *Mimar Mehmed Tahir* adlı makalesi faydalıdır (Arkitekt, 1937, s. 7). Ayrıca aynı yazarın Üçüncü Mustafa'nın Sermimarı Mehmed Tahir'in mührü ile hesaplarına dâir kısa bir makalesi vardır (bk. Kemal Altan, *Eski mi- marların mühr ve imzaları*, Yeni Sabah, 15 Ekim 1938, nr. 163).

ayrılışının hakikî ve doğru sebebini, bugünkü bilgilerimize göre, ta'yin edemiyoruz. Buna mukabil tam bu sıralarda kendisine, selefi olan Hafız İbrahim Ağa'nın halef olduğunu söyleyebiliriz. Artık Hafız İbrahim Ağa ile onu takib eden Hassa başmimarla- rından Hacı Musa, Hacı Ebubekir ve bilhassa Başmimar vekili Mehmed Ağaların zamanlarında Mehmed Tahir Ağa'nın yaşının hayli ilerlemiş olması tahmin olunabilir. 1788 Nisanında (1202 Şa'banı başları) Cizye başbaki kulu olarak orduy-ı hümayûn ile Fethülislâm havalisinde bulunmuş ve burada kurulan köprü'nün nâ- zırlığını ifa etmiştir⁷. Bu esnada kendisi tarafından çeribaşısı olarak ta Kapıcıbaşılık payesiyle mezkûr köprü Bina emniğini Selvili- zade Hüseyin adlı bir şahıs ifa eylemiştir. Filhakika bir hüküm suretinde Fethülislâm civarında bina edilmesine karar verilen bü- yük köprü'nün malzeme ve edevatının tedarik ve tanzimi ile ge- rekli mühimmatın tertib ve tekmilinde Cizye başbaki kulu olan eski Hassa başmimarı Mehmed Tahir'in ve Emin nasbolunan Ka- pıcıbaşı Hüseyin'in gayret gösterip mezkûr köprü'nün bir an ev- vel inşasının tahakkukuna çalıştıklarını görüyoruz. Mehmed Tahir Ağa'nın Birinci Abdülhamid devrinde vuku' bulan Avusturya seferinde Fethülislâm, Machadia ve çevrelerinde kurulmasına za- ruret hasıl olan daha bir çok köprülerin te'sis ve inşasında yaşı- nın geçkinliğine, lüzumlu mevad ve malzemelerinin azlığına rağ- men bir hayli hizmet ve emeği sebkettiğini görmekteyiz. Bu yol- da mezkûr sefere fiilen iştirâk eden Tophane nâzırı Zaim-zade Mehmed Sadık Efendi'nin müşahedeye müstenid kayıd ve ifade- leri bizim için her cihetce nazar-ı dikkati celbedecek bir değer taşımaktadır⁸. Onun bundan sonraki hayatını ve âkîbetini artık

⁷ *Mühimme defteri*, nr. 185, s. 102.

⁸ Mehmed Sadık, Zaim-zade, *Tarih-i Mehmed Sadık*, Süleymaniye ktb. Esad Efendi kısmı, nr. 2171, s. 50, 53-55, 65-66. Bu yolda hem bir fikir vermek, hem de Mehmed Tahir Ağa'nın ihtiyarlık devrelerini tenvir etmek düşüncesi ile bun- lardan birisini ehemmiyetine binaen burada kısmen sadeleştirerek tekrarlayaca- ğız: «... 22 Muharrem 1201 tarihine doğru vüzeray-ı ızam tevehatından sonra Kar- şu yakaya orduy-ı hümayunun hareketi derece-i tahfife reside oldukça bundan- akdem köprü inşasına memur biçare Tahir Ağa ise kendü elinde keser acaba kangı vakit bize gazab zuhur eder fikriyle meğgul ve herkesi gördükte hasbihal edüp zatında lisan-ı asr bilür, etvarı kendüye mahsus, emekdar-ı devlet bir âdem olup mukaddema güzeran eylediği vechile âlem-i hayrette iken bir gün Sadrazam hazretleri köprü'nün başına varup behey Tahir Ağa bu köprü nice bir tamam ol-

tarihi eser ve kayıtlardan takip edemiyoruz. Osmanlı ordusu Üçüncü Selim devrinde İstanbul'a avdet ettiği sırada onun da birlikte bulunup bulunmadığı hakkında bugün için bir şey söyleyemeyeceğiz. Bu itibarla seksenlik bir pîr-i fâni olarak hayalimizde canlandırdığımız bu değerli san'atkârın hayatının ilk devreleri gibi son zamanları da karanlıklar içine karışıp gitmektedir.

II

BİNA EMİNLERİ VE MİMARİ HALİFELERİ

Üçüncü Sultan Mustafa'nın Hassa başmimarı olarak tarih sahnesine çıkan Mehmed Tahir Ağa hakkında biyografik mahiyette bulabildiğimiz şu bilgiden sonra onun birlikte çalıştığı mimarî halifeleri ile muhtelif mebâni ve kale inşaat ve ta'miratını idare

maz. İstanbul binasına ülfetin vardır. Bir kaç defa mimar oldum. Lâkin bunda kâr olmaz, başka kâr olur. Aklını başına devşir diyeyim, sadedinde iken ağay-ı mumailiye'nin şâhî ashâb-ı nâtikadan olmakla: Behey efendim, kulunuz oniki yaşında iken devr-i Sultan Mahmud Hanîde Moskov ve Nemçe seferlerinde pederim ile beraber idim ve bu zeametim Seyyid Mehmed Paşa'nın ol zaman inayetidir. Böyle köprü irade olunduktâ kerestesi altı mah mukaddem hazır olur ve ordu gelmeden evvel cümlesi acele ile mevcut bulunur ve üzerine uzemadan biri ta'yin kılınur. Ol vakit köprü tamam olmaz ise muateb olunur, biz böyle bilirüz. Kaldı ki bu köprü efendimiz fermande ideli otuz gündür. Henüz bir cezası mevcut olmayarak etraf karyelerden müsta'mel kereste celbi tanzim ve tekmile karib oldu. İstihkâmı ve âdemi yok mu bilemem. Kulunuz faideye kalmış bir âdemim ve canımdan usandım. Ne vehile irade ederseniz o olur, dediği anda mukaddemki infiallerine bir kat dahi tersakki gelüp bu keyfiyeti derhal Kethüday-ı sadr-ı Âli Nazif Efendi istimal eyledikte teskin-i hararetleri ma'razında ağay-ı mumailiye'nin ziyânet zımnında çavuşbaşı çadırına habs ile iktifa ve ferdası Kethüda bey ve sair ricalin iane ve iltimasıyla emekdar ve pîrligine hürmet lâzımdır diyerek ne hâl ise güçle avfettirilüp bir kaftan ilbasiyle tatyib olunmasına ikdam ve himmet buyurdular. 23 Muharrem 1203 günü orduy-ı hümâyün köprüden ubur ve Fethülislâm tarafına hareketi günü Machadia ciballerine kar yağdığı müşahede olundu. Alay ile köprüden mürur eder iken Tahir Ağa gecelik kavuğunun üzerine şal sarup ucube kıyafet ile köprü başında elinde asa nihayet i alaya kadar ayak üzerinde durmakla: Behey canım, Sadrazam efendimizin bize infiali olduğunu bilirüm. Ana binaen kimesne yüzüme bakmaz ki hattâ kavuğumu görsünler, hattâ beylikçi Seyyid Abdulfah Efendi'den gayri, yahu Tahir Ağa hizmetin tamamdır, veradan gelürsün, endişe eyleme der, andan gayri bir kimesne olmadı. Bu ana kadar ya bea ifade edemedim, yahud' efendilerimiz meşgale ile tamâm saymadılar. Bâ'lâda ter-

eden Bina eminlerini burada kısaca kaydetmeden geçmek doğru olmasa gerektir. Üsküdar'da 1761 (h. 1174) de inşa edilen Ayazma camii mu'temedinin yâni Bina emininin Gümrükçü İshak Ağa olduğunu⁹ ve keza İstanbul'da 1764 (h. 1177) de bina olunan Lâleli camii'nin Bina eminliğinde ise bidayette Saliha Sultan ket-hüdası kapıcıbaşı Ali Ağa¹⁰ ve bilâhîre Tersane emini Yusuf Efendinin¹¹ bulduklarını biliyoruz. Bundan başka 1766 Mayısında (1179 Zilhiccesi) İstanbulda vuku' bulan zelzelede harab olan emâkinden Fatih camii'nin ta'miratını Bina emini olarak Haşim Ali Bey idare ettiği gibi çarşı ile kale duvarları, Baruthane, Saraçhane, Enderun Yeniçeri odaları ve Tophane ta'miratlarını sırasıyla Tıflî Efendi ile Hacı Mehmed Ağa, Şehdi Osman Efendi, Âtîf-zade Ömer Efendi, Şehremini Ahmed, Haseki Mustafa Ağa ve Mahmud Bey üzerlerine almışlardı¹². Onun Hassa başmimarlığı sırasında muhtelif mebâni, kale ve palanka inşaatında Bina emini olarak vazife gören şahısların umumiyette kapıcıbaşılarından, gümrük eminlerinden, topçubaşılarından, Divan-ı hümâyün hacedânından, vilâyet a'yanlarından, Dergâh-ı muallâ-gedüklülerinden, nâzırlardan, defterdarlardan, hazine kâtiblerinden, kaşabbaşılarından ve musarrıf-i şehriyarflerden müteşekkil oldukları görülür. Tarihi ve saik ve kuyudatı gözden geçirmekle adedlerinin bir hayli arttırılabileceği muhakkak olan bu bina eminleri deruhde ettikleri mebâni, kale ve palankaların her türlü idarî ve malî umur ve muamelâtından mes'ul idiler. Maiyetlerinde Hassa başmimarı tarafından nasbedilen bir takım mimarî halifelerini istihdam ederlerdi. Mehmed Tahir Ağa'nın uzun süren Hassa başmimarlığı sırasında emri altında çeşidli inşaf umura memur edilen mimarî halifelerinin adları ile hakikî aded ve mikdarlarını bugün kat'î olarak ta'yin edecek durumda değiliz. Ancak 1777-1784 (h. 1191-98) yılları

kim olunduğu üzere ol gün Fethülislâm'a vusûl ve muhafızı bulunan vezir Sırrı Selim Paşa Sadrazamı alay ile karşılayup Tuna sahilinde eski ordu mahalline darb-ı kıyam olundu...»

⁹ O devir şâirlerinden Sezaî tanzim ettiği bir menzume-i tarihiyesinde İshak Ağa'yı Ayazma camii'ine mu'temedi olarak zikretmiştir.

¹⁰ *Vâsîf tarihi*, Bulak 1242/3, c. I, s. 143.

¹¹ *Tarih i Ceddet*, İstanbul 1302, c. I, s. 80.

¹² *Vâsîf, aynı eser*, 228; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevami'*, İstanbul 1281, c. I, s. 9.

rına tekabül eden sonuncu devresinde Bender, Silistre ve Karaharman kaleleri mimarı olan Seyyid Ömer'i gördüğümüz gibi Özi, Hotin, İsmail, İbrail ve Yergöğü (Giurgiu) kaleleri ile Uluborlu kasabası ta'miratında Abdullah'ı, Bender ile Özi civarında Pirezen palankasında Seyid İbrahim'i; Hırşova, İsmail, Özi, Akkerman ve Yanıkhisari'nde Seyid Hacı Ömer'i; İsmail kalesinde Mehmed Emin'i; Hırşova kalesinde Ali'yi; Hotin kalesinde Ahmed'i ve bu zatın ölümü üzerine yerine geçen, az sonra İsmail ve Uluborlu kale ve kasabalarında ta'mirat yapan İbrahim'i; Hotin ile İsmail, Yergöğü (Giurgiu) ve Kudüs kalelerinde faaliyet gösteren Ahmed Nurullah'ı; Hotin ve İsmail kalelerinde çalışan İsmail ve Mustafa'yı; Özi kalesinde Hacı Abdullah ile Halil'i; Uluborlu'da Mehmed'i ve Sultanhisari'nde ise Nuh Halife'yi buluyoruz. Bu halifeler umumiyetle mahallî muhafız, vali, kadı ve sairenin vuku' bulan talepleri üzerine Hassa başmimarı olan Mehmed Tahir Ağa'nın rey, tensib ve muvafakati ile ta'yinat, ulûfe ve harcirahları ta'yin ve tesbit edilmek şartıyla İstanbul'dan âid oldukları yerlere gönderilmişlerdir. Hassa mimarı olarak vazife gören bu halifelerden bazıları Mehmed Tahir Ağanın ölümünü takib eden yıllarda meselâ III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde Hassa başmimarlığı mevki'ine yükselmişlerdir ki bunlar arasında bilhassa Ahmed Nurullah ve Mehmed Emin zikredilebilir. İçlerinden mahdud bir kısmının burada sadece adlarını kaydettiğimiz bütün bu bina eminleri ile mimarî halifelerinin tesbit, ta'yin ve irsalinde İstanbul'da Hassa başmimarlığı vazifesini ifa etmekte olan Mehmed Tahir Ağa'nın büyük rol ve hissesi olduğunu kısaca işaret etmek lâzımdır. Bilindiği üzere eskiden Türkiye'de, mimarların yaptıkları binaların usûl ve nizamata muvafık olup olmadığını kontrol etmek, bina ruhsatnâmeleri vermek ve memleketdeki inşaat ve ta'mirat işlerine nezaret etmek için padişah tarafından ta'yin olunan mimara Mimarbaşı ünvanı verilirdi. Büyük bir ebniye yapılacağı veya mühim bir kale inşa ve ta'mir edileceği vakit umumiyetle padişah bu işleri mutlaka mimarbaşıya havale eder, o da tasarladığı şekil ve hal suretini ona arz ederek inşasına hüküm aldıktan sonra kendine yardım edecek diğer mimarları, sengtraşları, inşaat ustalarını ve kalfalarını intihab ederek işe başlardı. Aşağı yukarı her nev'i inşaat için yine padişah tarafından ayrıca bir bina emini ta'yin olunurdu ki bunlar o bina-

nın para ve hesap işlerine bakar, san'at ve teknik cihazlarına asla karışmazlardı. Bu itibarla bunlara inşaat masraflarının hesabını tutan, her çeşid yapı malzemesini alan; usta, amele ve diğer bütün san'atkârların gündelik ve ücretlerine bakan emniyet ve itimadı haiz kimseler nazariyle gözden geçirmek yerinde olur. Mimarbaşılar İstanbul'da -bilindiği üzere- Sultan Abdülaziz zamanına kadar mevcut olan ta'mirat anbarları daairesinde otururlardı. Umumiyetle maiyetlerinde en aşağı elliye yakın ehliyetli hassa mimarı (yani kalfa veya mimarî halifesi) bulunurdu. Taşralarda bulunacak resmî mimarlar ise aynı şekilde mimarbaşının emri ile nasb olunurlar ve yine onun emirleri dahilinde faaliyetlerine devam edebilirlerdi. İşte yukarıda adlarını kısaca kaydetmekle iktifa ettiğimiz ve ileride faaliyet ve icraatlarını bir parça daha tafsil edeceğimiz hassa mimarları ile bina eminleri, Üçüncü Mustafa'nın ve I. Abdülhamid'in Başmimarı olarak tanınan Mehmed Tahir Ağa'nın bu esas ve şartlar içinde birlikte çalıştığı mesaj arkadaşları olarak karışımıza çıkmış bulunmaktadır.

III

İSTANBUL'DA MİMARİ VE İNŞAİ HAREKET VE FAALİYELERİ

Tarihî kayıd ve vesikalarda umumiyetle III. Sultan Mustafa'nın Hassa başmimarı olarak zikredildiğini gördüğümüz Mehmed Tahir Ağa'nın hayatına aid bulabildiğimiz ma'lûmatı ve onu ta'lib eden muhtelif mebâni ve kale ta'mirat ve inşaatını idare eden bina eminleri ile bunların maiyetlerinde hassa mimarı olarak hizmet gören meslektaşlarını kısaca tesbit eyledikten sonra bir parça da onun fasıla ile bir kaç defa devam ettiğine şahid olduğumuz Başmimarlığı zamanında İmparatorluğun gerek merkez ve gerekse eyaletlerinde bulunan muhtelif kasaba, palanka ve kalelerdeki ta'mirat faaliyetlerine temas etmek yerinde olur. Bu yolda başta *Vâsıf tarihi* olmak üzere belli başlı Osmanlı *vekayi'nâme* lerinde ve sonradan yapılmış muahhar tedkiklerde tatmin edici mahiyette bilgilere bütün gayret ve isteklerimize rağmen rastlayamamış bulunuyoruz. Bu noksanı biz ancak Başvekâlet arşivinin bâkir ve

dağınık malzeme ve kaynaklarını gözden geçirmek suretiyle giderebileceğimizi söylemek isteriz.

Bugünkü bilgilerimize göre Mehmed Tahir Ağa'nın İstanbul'daki mimarî ve inşaat faaliyetlerine 1761-1784 (h. 1174-1198) yılları arasında tesadüf etmekteyiz¹³. Bu zaman içinde önemli birer san'at eseri mahiyetinde olmak üzere Üsküdar'da Ayazma camii¹⁴ ile Lâleli, Fâtih, Zeyneb Sultan ve Beylerbeyi¹⁵, Emirgân, Paşabahçe, Kadıköyü camii'leriyle Yeni-Valide hanı, Çarşamba'da Murad Molla kütübhanesi, Koska'da Koca Ragıp Paşa kütübhanesini ve Cağaloğlu yokuşu başında Tersane emini Yusuf Efendi darü's-sibyanı¹⁶ inşa edilmiş bulunmaktadır. Onsekizinci asrın ikinci yarısında vücuda getirilen bu âbideler hakkında Osmanlı tarihleri ile sonradan yapılmış bazı araştırma mahsullerinde dağınık bir şekilde olmak üzere bazı malûmat elde etmek imkân dahilinde olduğundan burada bunları uzun uzadıya tafsil edecek değiliz. Ancak bizim üzerinde durmak istediğimiz noktalar, daha ziyade Mehmed Tahir Ağa'nın yukarıda zikrettiğimiz tarihler arasındaki Hassa başmimarlığı zamanında İstanbul ve çevresindeki inşaat hareket ve faaliyetlerini mevsûk kayıtlara dayanarak kısaca izah etmekten ibaret olacaktır. Filhakika o, 1760 (h. 1174) yılı

¹³ Üçüncü Mustafa 1758 (18 Safer 1171) de Osmanlı tahtına çıktığı sıralarda Hassa başmimarlığında Ahmed Ağa adlı bir zatın bulunduğunu görüyoruz. Bu hususta Başvekâlet arşivinde ömlesi 1758 (h. 1171) tarihine aid olmak üzere beş adet vesikaya rastlanılmaktadır (bk. Ali Emiri tasnifi, III. Mustafa devri vesikaları nr. 4086, 6228, 6103, 6210, 6227). Yine Ali Emiri tasnifinde bulunan 1759 (h. 1173) tarihli başka bir vesikada (III. Mustafa devri vesikaları, No. 9714). Hassa başmimarı Ahmed Ağa'nın Küçük Çekmece'deki köprü'nün korkulukları keşif-nâmesini tasdik ettiği görülmektedir. Yine Ahmed Ağa'nın Hassa başmimarlığına temas eden 1761 (h. 1175) tarihli iki vesikanın (Ali Emiri ts., nr. 8688 ve 6981) asıllarını bizzat görmediğimizden bu yolda kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Zira diğer vesikalarda bu tarihte Hassa başmimarı olarak Ahmed Ağa'nın adına değil, Mehmed Tahir Ağa'nın adına tesadüf etmekteyiz.

¹⁴ Vâsif, *aynı eser*, I, 151; *Hadikatü'l-cevami'*, I, 188-189.

¹⁵ Birinci Abdülhamid tarafından inşa ettirilen bu camii'nin Mehmed Tahir Ağa'nın Hassa başmimarlığı zamanına âdiyeti görüldü. Filhakika inşa tarihi 1778 (h. 1192) dir. Fakat buna dair şimdiki kadar mevsûk bir kayda rastlanılmamıştır. Bu camii'nin Bina eminal, Şehremial olan Hafız Hacı Mustafa Efendi idi. Bu zat aynı zamanda Hamidiye külliyesi Bina eminalığını de yapmıştı (*Hadikatü'l-cevami'*, II, 175).

¹⁶ Mehmed Süreyya, *Sticil i Osmanî*, VI, 866.

içerisinde Üsküdar'da büyük iskelenin keşfini yaparak ta'miratını tamamlamıştır¹⁷. 1761 (h. 1175) senesinde Üçüncü Mustafa tarafından Kadıköyü iskelesinde bir camii yapılmıştır¹⁸. İnşa oluncak camii-i humayûn için bazı inşaat malzemesinin tertib defterini hazırlamıştır¹⁹. Bundan başka Davudpaşa kasrı zelzeleden sarsılıp çok harab olmuştu. Kezâ emlak-i humayûndan Râmi Paşa çiftliğinin ekser mahalleri de âdeta yer ile bir denecek hâle gelmişti. Bu sebepten Mimar Ağa marifetiyle Davudpaşa kasrı ve Emin Ağa-zade Hüseyin Ağa mübaşeretıyla Râmi Paşa çiftliğinin ta'mir olunması irade ve ifade olunup buna başlanmıştır²⁰. Bu sene içinde Sadrâzam Râgıb Mehmed Paşa bir kaç yıldanberi topladığı kitapları telef olmaktan kurtarmak ve başkalarına istifade ettirmek düşüncesiyle bir kütüphane tesisini düşündü. Bu arada bir mektep inşası da bulunuyordu. Koska'da sahiplerini râzı ederek bazı yerler satın alınıp aynı sene Muharremi başlarında temel atma merasimi yapıldı²¹. Aynı yıl Şa'banı ortalarında inşaat hitam bulmuş ve aynı zamanda mevcud kitaplar naklolunmuştu. Hafız-ı kütüb, bevab ve sairesi tertib ile her birinin vazifeleri ta'yin edildi. Kütübhanenin iki tarafı birer sebîl ile süslendi ve sahasında bir çeşme ihdas olundu. Kütübhaneye bina olunurken kubbesi yıkılmıştı. Bundan şüphelenen kimseler Râgıb Paşa'nın ölümünün yaklaştığına hükmetmişlerdi ve bu hâl az sonra hakikaten vuku' buldu²². 1763 (h. 1176) yılı içinde Boğaziç'inde vaki' Kulelibahçesi'nde Hassa bostancıları ocağının harab olması dolayısıyla ta'mirine teşebbüs edilmiştir²³. 1763 (h. 1177) yılı içerisinde

¹⁷ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 5589.

¹⁸ *Hadikatü'l-cevami'*, II, 256.

¹⁹ Ali Emiri ts., III. Mustafa devri vesikaları, nr. 7588. İçerisinde kat'i bir sarahat olmamakla beraber Lâleli camii'ne aid olduğunu tahmin ettiğimiz bu vesikada (garre-i safer 1175-27 Cemaziyelâhır 1175 tarihleri arasında tanzim edilmiştir) yeniden su yolu bacaları için iktiza eden eşyanın müfredatı kaydedilmiştir. Hiç bir yerinde Mehmed Tahir adına rastlanılmamaktadır. Bu devir şâirlerinden Fitnat Hanım'ın bu camii için tanzim ettiği muhakkak olan onüç beyitlik tarihî bir manzumesi mevcuttur. Bâilindigi üzere Lâleli camii 1178-1177 yılları arasında inşa edilmiştir.

²⁰ Vâsif, *aynı eser*, I, 164.

²¹ *Aynı eser*, I, 168.

²² *Kezâ*, 178-179.

²³ Cevdet ts., Saray kısmı, nr. 8028.

de Küçük Çekmece'ye bağlı Florya bahçesi ile Kaliterya ve civarı ahalilerinin müracaatları üzerine Baruthane yakınında bulunan kiremithane bitişindeki köprü'nün ta'mirine girişilmiştir. Bu yolda Küçük Çekmece naibi tarafından bir ilâm verildiği gibi Hassa başmimarı bulunan Mehmed Tahir Ağa yönünden de ölçü ve masrafları muhtevi bir keşif defteri tanzim ve tertib edilmiştir²⁴. Kezâ aynı yıl zarfında Kızkulesi, Hassa başmimarı bulunan Mehmed Tahir Ağa marifetiyle yapılan keşfe istinâden ta'mir edilmiştir²⁵. Bundan başka Tersane'de Çamurluk adı verilen yerdeki buğday anbarının Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın keşfi üzere ta'miri kararlaştırılmıştır²⁶. Nihayet Boğaziçi'nde İncirköyü yakınında Üçüncü Mustafa tarafından Paşabahçesi camii inşa ettirilmiştir²⁷. Ayrıca Hassa mîmarlarından bazı halifelerin yövmiyelerine zam yapılması yolunda Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından taktir verilmiştir²⁸. 1765 (h. 1179) yılı zarfında Yenisaray'da Bâb-ı hümayûn'un iç tarafındaki saçağın keşfi üzere ta'miri yapılmıştır²⁹. Kezâ Yerebatan'daki ahırların ta'miri icra edilmiş³⁰ ve Bender kalesi inşaatında istihdam edilmek üzere İstanbul'dan Mehmed Tahir Ağa tarafından bir mikdar kalfa ve duvarcı ustası tedarik edilerek gönderilmiştir³¹. Ayrıca Tophane yangınında yanan Abdülkadir Rûmi (Kâdiri) tekkesinin ve Galata mevlevihanesi'nin bina ve ihyasına karar verilerek Yenişehirli Osman Efendi Bina eminliğine me'mur edilmiştir. Bu zat kısa zamanda zikrolunan tekkeleri imar eylemiştir³². 1766 (h. 1180) yılı içerisinde İstanbul'da Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa marifetiyle Zindan kapısı civarında mahbusin odaları ile Baba Ca'fer hapishanesinin ta'mirâtı icra edilmiştir³³. Yine onun marifetiyle Ahırkapıdaki Hassa yoğurtçu ocağı kâr-

²⁴ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 608.

²⁵ Kezâ, nr. 4117.

²⁶ Cevdet ts., Bahriye kısmı, nr. 6401.

²⁷ Hadikatü'l-cevami', II, 155.

²⁸ Cevdet ts., Maarif kısmı, nr. 5020.

²⁹ Cevdet ts., Saray kısmı, nr. 2370.

³⁰ Cevdet ts., Dahiliye kısmı, nr. 8525.

³¹ Cevdet ts., Askeriye kısmı, nr. 14811.

³² Vâsif, aynı eser, 221.

³³ Ali Emîrî ts., III. Mustafa devri vesikalari, nr. 4578.

hanesi ile otluk anbarının ta'mirat keşfi yapılmıştır³⁴. Galata'da ta'mir olunan parmak kapıların ikinci keşfini yapmıştır³⁵. Ba'zı inşaat için Karamürsel'den öd taşı ile sair ba'zı inşaat malzemesi getirilmiştir³⁶. Tersane emini Mehmed İzzet Efendi marifetiyle ta'mir olunan Hasoda ve Aynalıkavak sahil sarayı masrafları Mehmed Tahir Ağa'nın arzı ile ita edilmiştir³⁷. Tophane'de kâin mahzenin Topçubaşı Mehmed Ağa vasıtasıyla ta'miri için iktiza eden mebalîğ Mîmarbaşı Mehmed Tahir Ağa arzı ile tediyeye edilmiştir³⁸. 1767 (h. 1181) senesi içinde İstanbul'da onun vasıtası ile bir takım mahbesler ta'mir olunmuştur³⁹. 1768 (h. 1182) yılında İstanbul ile çevresinde vaki' mahalle hamamları kâfi miktarda iken kazanç artırmak maksadı ile ba'zı tama'kârlar adım başına hamam ihdasına başlamışlardı. Bu suretle suyun azalması ve odunun kıtlığı görülüyordu. Bundan dolayı yeniden hamam binasına müsaade verilmedi ve ayrıca bina olunursa bânisi te'dib edileceği ve hamamı tahrib olunacağı hakkında bilâd-ı erbaa kadılarına ve Mîmar ağaya hitaben emir çıkarıldı⁴⁰. 1771 (h. 1185) yılında Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından sadrâzam sarayında yapılacak ta'mirata âid keşif defteri tanzim edilmiştir⁴¹.

³⁴ Cevdet ts., Saray kısmı, nr. 6246; Cevdet ts. Maliye kısmı, nr. 23864.

³⁵ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 4185.

³⁶ Ali Emîrî ts., III. Mustafa devri vesikalari, No. 1109.

³⁷ Kezâ, nr. 4520.

³⁸ Kezâ, nr. 4020.

³⁹ Kezâ, nr. 402. Tarihî vesikalar üzerindeki son araştırmalarımız, bize, 1181 yılı Saferi ile Recebi arasında Hassa Başmimarlığında İbrahim Ağa adlı bir zatın bulunduğunu isbat etmiş bulunmaktadır. Bunu, Vidin kalesine âid siyakatle yazılmış 28 Safer 1181 tarihli bir masraf defteri ile Kartal'da camii'nin ta'mirine âid 16 Cemaziyelâhır 1181 tarihli bir kayıtda mevzûk bir şekilde tesbit edilmiş olarak görüyoruz (bk. Keşif ve ta'mirat defteri, Mdt. nr. 3160, s. 527 ve 655).

⁴⁰ Vâsif, aynı eser, 254; Yeni ele geçirdiğimiz vesikalar selh-i Zilhicce 1181 ile 13 Zilka'de 1183 tarihleri arasında Hassa başmimarlığında Abdi Ağa'nın bulunduğunu göstermiştir. Bunu biz Dergâh-ı âli gediklilerinden Şirin Ali marifetiyle ba'zı mahal ve mevazî'i bina ve ta'mir ettirilen Hotin kalesine âid bir masraf kaydı ile Kırım'da Aca kalesinin ta'mire muhtaç mahallerinin onarımına âid bir emir suretinde, Çorlu'da cadde üzerinde bulunan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bir köprüye âid vesika metninde, İbrail kal'esinde Bina emini Seyyid Mehmed Efendi marifetiyle ta'mirine başlanan zir-i zemin ile şaranpo ve tabya keşif defterinde, Rodos kalesine âid bir hüküm suretiinde görüyoruz (bk. Keşif ve ta'mirat defteri, Mdt. nr. 3160, s. 119, 328, 824, 711, 525 ve 818).

⁴¹ Cevdet ts., Dahiliye kısmı nr. 6166.

1772 (h. 1185) senesi zarfında İstanbul'da Odunkapısı dahilinde mehterler ikametgâhındaki olan yerlerinin Hassa başmimarı marifetiyle ta'mirine karar verilmiştir⁴². Kezâ Bahçekapısı'ndaki İstabl-ı Âmiyeye mahsus arpa ve saman ambarlarının Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından ta'miri keşfi yapılmıştır⁴³. Bundan başka İstanbul ve çevresinde çıkan yangının söndürülmesi için cümlesi mevcut bulunmak şartıyla neccar kalfalarına Mehmed Tahir Ağa imzası ile cizye evrakı verilmiştir⁴⁴. 1773 (h. 1187) senesi içerisinde İstanbul'da Kumkapı'da taşçı kalfalarından iki kişiye hizmetlerine binaen gedik itası için emir verilmiş ve bu emir İstanbul kadısı Abdullah Efendi ile Başmimar bulunan Mehmed Tahir Ağa tarafından infaz edilmiştir⁴⁵. 1775 (h. 1189) senesi zarfında İstanbul'da Nişatâbâd, Şerefâbâd ve Bahariye saraylarının ba'zı kısımları ile su yollarında keşif ve muayene yapılmış ve ta'mirleri icra edilmiştir⁴⁶. Kezâ kemerlerde kâin çifte havuz ile Sultan Osman taraflarından yaptırılmış bendlerdeki köşklerin Başmimar tarafından keşifleri yapılmıştır⁴⁷. Bunlardan başka yine İstanbul'da Sa'dâbâd'da Mirahur köşkünün ta'miri kararlaştırılmıştır⁴⁸. 1776 (h. 1190) yılında İstanbul'da Kumkapı cihetindeki kale duvarlarından mühim bir kısmının ta'mirine karar verilmiştir⁴⁹. 1778 (h. 1192) senesi içerisinde Cebehane kışlası civarında nakkashane kârgir odasının Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından keşfi yapılmıştır⁵⁰. Kezâ Paşakapısı kolluğundan Ağakapısı sebiline, buradan Şengül hamamına, dört yol ağzındaki çalgıcı mehterler kışlası köşesine kadar İstanbul kaldırımları ta'mir edilmiştir⁵¹. Bunlardan başka mimarlar cemaatından Hacı Musa mutasarrif

olduğu ve harc-ı hassadan aldığı ulûfesini Mehmed Tahir Ağa'nın tensibi ile oğluna ferağ eylemiştir⁵². 1779 (h. 1193) yılı içinde Karadeniz boğazında Garipçe burnu nam mahalde Tott Bey zade marifetiyle yapılan kalenin yıkılan mahalleri Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın marifetiyle ta'mir keşfi yapılmıştır⁵³. Kezâ Üsküdar'da büyük iskelenin Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa tarafından yapılan keşif mucibince ta'miri bitirilmiştir⁵⁴. Bundan başka yine İstanbul tersanesinde bulunan âlât meydanı damının yıkılması üzerine Hassa başmimarı tarafından keşifnâmesi tanzim edilmiştir⁵⁵. Ayrıca Atmeydanı'ndaki yeniçeri aşçı ve zabıtlarının oturdukları iki tekke ile cami, Hassa başmimarı bulunan Tahir Ağa'nın keşfi üzerine ta'miri tamamlanmıştır⁵⁶. 1781 (h. 1195) senesi içinde İstanbul tersanesinde, yangın tulumbacıları kışlalarındaki odalarla sair yerlerin Hassa başmimarı Mehmet Tahir Ağa tarafından keşfi üzere ta'miri kararlaştırılmıştır⁵⁷. 1782 (h. 1196) yılı içerisinde İstanbul tersanesindeki körükhanenin tecdide ve ta'mire muhtaç yerlerinin onarılması yolunda teşebbüse geçilmiştir⁵⁸. Mehmed Tahir Ağa'nın sonuncu Hassa başmimarlığı sırasında Karadeniz'in dahil ve haricinde Revancık kalesinden ma'da ikisi Anadolu tarafında ve diğer ikisi ise Rumeli cânibinde olmak üzere dört aded kalede muhafazaya memur yeniçerilerle cebeci ve topçu ortalarının iskânları için kışlaların inşası kararlaştırılmıştır (1782). Bu yolda Kapdan-ı derya Gazi Hasan Paşa'nın muvafakati alınarak eski İstanbul ağası Hacı İsmail Ağa Bina eminliğine getirilmiştir. Bu dört kalenin adları Anadolu tarafında Anadolu feneri ile Poyraz limanı kaleleri, Rumeli cihetinde Rumeli feneri ve Garipçe kaleleri idi⁵⁹. Nihayet 1783 (h. 1197) yılı zarfında,

⁴² Cevdet ts., Saray kısmı, nr. 3059.

⁴³ Kezâ, nr. 4289.

⁴⁴ Kezâ, nr. 57.

⁴⁵ Ali Emiri ts., III. Mustafa devri vesikalari, nr. 11268.

⁴⁶ Cevdet ts., Saray kısmı nr. 3229.

⁴⁷ Kezâ, nr. 38740.

⁴⁸ Kezâ, nr. 4144.

⁴⁹ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 2525. Bu vesikada Hassa başmimarı Mehmed Tahir imzası ile güzelce kazılmış mührü ve derkenarı görülmektedir. Fakat Başvekâlet arşivinde Maliye defterlerini tedkik ederken rastladığımız tarihî kayıtlarda bu tarihte Hassa başmimarı olarak Hafız İbrahim Ağa'nın adı geçmekte olduğundan bu hususun da incelenmesine lüzum ve ihtiyac vardır.

⁵⁰ Cevdet ts., Askeriye kısmı, nr. 14127.

⁵¹ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 3446.

⁵² Cevdet ts., Maarif kısmı, nr. 2374. bu vesikada Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın imzası ile mührü mevcuttur.

⁵³ Cevdet ts., Askeriye kısmı, nr. 39125.

⁵⁴ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 5589.

⁵⁵ Cevdet ts., Bahriye kısmı, nr. 6896.

⁵⁶ Cevdet ts., Askeriye kısmı, nr. 2834/2.

⁵⁷ Cevdet ts., Bahriye kısmı, nr. 7202.

⁵⁸ Kezâ, nr. 3173. Keşif defteri altında Hassa başmimarı bulunan Mehmed Tahir Ağa'nın imzası ile mührü görülmektedir.

⁵⁹ Keşif ve ta'mirat defteri, Mdt., nr. 3162, s. 552-553. Mehmed Tahir Ağa'nın Başmimarlığı sırasında bu havsildeki (1192 yılında) inşaf faaliyet için bk. aynı defter, s. 704-707).

İstanbul'daki sur kapılarından Bahçekapısı'nın tavanları ile kiremid örtüleri ve sair bazı mahalleri Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın yaptığı keşfe göre ta'mirine teşebbüs edilmişti⁶³. Bundan başka Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın mahallinde bizzat gidip yaptığı keşif defteri mucibince, Tophane'de ve levazım mühimmat konulan ambarlarda ta'mirat yapılmıştır.⁶⁴

IV

MUHTELİF KALE VE PALANKALARDA İ'MAR İŞLERİ

Mehmed Tahir Ağa'nın, arada geçen bir kaç inkıta' hariç olmak üzere, Üçüncü Mustafa devri bidayetinden 1198 Ramazan ortalarına kadar devam eden uzun Başmimarlığı sırasında paytaht İstanbul ile yakın çevresinde gerek bizzat kendisi tarafından yapılan ve gerekse marifet ve nezareti altında tatbikine çalışılan mimarî ve inşaf faaliyet ve hareketleri böylece kronojik bir usul ve esas dahilinde sıraladıktan sonra bir parça da yine onun zamanında İmparatorluğun oldukça geniş bir sahasını işgal eden hududları içerisindeki müteaddid kale ve palankaların yapım ve onarım hamlelerini gözden geçirmek icab eder. Bu hususta elimizde biri 1764—1773 (h. 1178—1187), diğeri ise 1775—1794 (h. 1189—1209) tarihleri arasındaki inşaf umur ve hususları ifade ve aksettiren kaynak mahiyetinde iki büyük arşiv kütüğünün bulunduğu burda hatırlatmak isteriz⁶⁵. Birisi (906), diğeri ise (1188) büyük sahifeden mürekkebe olan bu iki kıymetli menba'ın içerisinde Mehmed Tahir Ağa'nın ve diğer mesai' arkadaşları ile meslektaşlarının hayat ve faaliyetlerine âid bilgilerle karşılaşyoruz. Şehir ve kasabalarımızın i'mar bakımından tarihlerini tedkik ederken ma'ruz kaldığımız güçlükleri giderecek derecede önemli olan bu ma'lûmatı, bugünkü dil ve anlayış tarzımıza göre sadeleştirerek burada kısmen hülâsa etmeğe çalışacağız.

⁶³ Cevdet ts., Belediye kısmı, nr. 5605.

⁶⁴ Cevdet ts., Askeriye kısmı, nr. 36787.

⁶⁵ Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı mimarî tarihinin arşiv kaynakları*, Tarih Dergisi, cilt III, sayı 5—6, s. 111—112.

Sinop Kalesi:

Mehmed Tahir Ağa'nın Hassa başmimarlığı sırasında Sinop kalesinde önemli denecek derecede bir ta'mir faaliyetinin cereyan ettiği göze çarpmaktadır. Filhakika Dergâh-ı âlî gedikliilerinden İbrahim Ağa ferman-ı âli ile 1777 (24 Cemaziyelâhır 1191) tarihinde mezkûr kale Bina eminliğine ta'yin edilmiş⁶⁶ ve buna ayrıca kapıcı-başlıklarından Hacı Ali Paşa-zade Battal Hüseyin Bey'in de yardımı te'min olunmuştu⁶⁷. Bunların her ikisinin aynı zamanda Samsun kal'esi ta'mirâtı ile de meşgul olmaları kararlaştırılmıştı. Bundan başka Karadeniz'in Anadolu kıyılarını sair zamanlardan ziyade takviye maksadıyla aynı sene Recebi sonlarında orada bir tersanenin inşası tasarlanmıştı. Böylece işten anlar bir mübaşir nezaretinde olmak üzere bir mühendis ile tersane ricalinden mahir bir zat oraya gönderilerek gerekli teftiş ve muayene işi yaptırılmış ve lüzumlu resimler çizdirilmişti⁶⁸. Erzurum valisi ve Kars cânibi seraskeri Hacı Ali Paşa'nın ikazı ile mezkûr kale derununda ve çevresinde münasib mahallerde az masrafla bir takım kal'e misilü tabyalar inşası da derpiş olunmuştu⁶⁹. Bütün bunlara rağmen mezkûr kal'enin ziyadesiyle harap bir durumda bulunması, malzeme ve amele te'mininde karşılaşılan güçlükler yüzünden İbrahim Ağa Bina eminliği vazifesini hakkiyle başarmağa muvaffak olamamış ve binnetice 1777 yılı sonlarında İstanbul'a avdeti uygun görülmüştü⁷⁰. Bu kal'enin zamanla harabe yüz tutması, burc ve bârûların ve bedenlerinin pek fena bir duruma gelmesi ve bilhassa kendisine nâzır Seyyid Bilâl adasında⁷¹ havalesi olması dolayısıyla bir kal'e bina edilmesi arzu ve kabul edilmişti (1194). İstanbul'dan bu maksadla Başmimar Mehmed Tahir Ağa tarafından gönderilen Seyyid İsmail Halife, Kastamonu mütesellimi Altıkulaç-zade Hacı Hüseyin Ağa emrindé muvakkaten çalışmalarına başlayarak gerekli keşif ve muayene işlerini yoluna koymuştu⁷². Az sonra Bafra ha-

⁶⁶ *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt, nr. 3162, s. 672.

⁶⁷ *Aynı defter*, s. 685.

⁶⁸ *Kezâ*, s. 686.

⁶⁹ *Kezâ*, s. 699 ve 700.

⁷⁰ *Kezâ*, s. 701.

⁷¹ Sinop limanını teşkil eden bir küçük Yarımada'nın zirvesinde sâdât-ı Şirâmdan Seyyid İbrahim Bilâl'in türbesi vardır.

⁷² *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt, nr. 3162, s. 720, 674.

valesinde bulunan Kapıcıbaşı Hafız Seyyid Mehmed Ağa Bina emini ta'yin edilmiş ve maiyetine verilen Hassa mimarlarından Seyyid Ali Halife de hazırlanan reşim ve plânların mahallinde tadbikine memur kılınmıştı⁷⁰. Bunlar aynı zamanda Samsun kalesi ta'miratı ile de meşgul olacaklardı. Bafra'daki işlerinin başına adamlarından birisini bırakıp Sinop'taki vazifesi başına gelen Seyyid Mehmed Ağa ta'miratın ahşap kısımlarını mümkün mertebe tamamlamış, kârgir kısımlarının ise bilâhira tekmili için ricada bulunmuştu⁷¹. Evvelce Sinop kalesini keşif ve muayene eden Seyyid İsmail Halife'nin tekrar celbi faydalı görülerek oraya çağırıldığı gibi⁷² Hassa başmimarı Mehmed Tahir tarafından tasni' ve takdir kılınan Seyyid Bilâl adası etrafı ile Akfıman'ın muhafazası için Balıkhane burnu mevki'inde yer yer binaları iktiza eden müteaddid tabyaların inşaları kararlaştırılmış bulunuyordu⁷³. Bir taraftan Kapıcıbaşı Hafız Seyyid Mehmed emanetinde Sinop kalesinin ta'mir muhtaç kısımları ile yakınındaki Seyyid Bilâl türbesinin bulunduğu adada inşaf faaliyeti devam ederken, diğer taraftan da Kap-

⁷⁰ Aynı defter, s. 674, 675.

⁷¹ Kezâ, s. 680, 682, 688.

⁷² Bu hususta Sinop kadısı ile kapıcıbaşılarından Sinop kalesi Bina emini Hafız Seyyid Mehmed'e ve Hassa mimarî hülefâsından ebniye-i merkumeye gönderilen Seyyid İsmail Halife'ye hitaben şöyle bir hüküm sadır olmuştur: «...Serhad-d-i mansûreden Sinop kalesinin ba'zı mahal ve mevazi'i ile kale-i mezbureye havalesi olan Seyyid Bilâl türbesi vaki' olan adaya şâns şeklinde bir küt'a kalenin bina ve inşa ve tekmili irade-i âliye taallük olduğu vechile, senki kapucubaşısın, senin ühde-i sadakatine ihale ve tefviz ile ebniye-i merkumede istihdam için müstakillen fenninde mahir bir nefer mîmar halifesi irsalinde dahi lâbüd ve Hassa mimarlarından Seyyid İsmail Halife her vechile mütefennin ve kârgüzar ve sadakat-kâr olduğu eibetten ebniye-i mezkûrede istihdam için hassaten memur ve ta'yin kılınmakla ol cânibe vürudunda hidemat-ı hümâyunumu ruiyet ve bu hususta kemal-i sadakat ve her halde cânib-i mirî siyanet eyleyerek ebniye-i mezkûre metanet ve reşânet ve istihkâm üzere bina ve bir gün evvel tekmiline ihtimam ve dikkat eylemesi için memuriyetini havi işbu emr-i âlişan isdar ve irsal olunmuştur. İmdi bâlâda zikr ve beyan olunduğu üzere gerek kale-i mezbure ve gerek inşaları ferman olan ebniye-i sairenin lâzım gelen ta'mir ve teccid olunacak mahallerinin inşalarına ziyade sa'yü dikkat eyleyesin ve senki halifesin, senden her vechile sadakat ve fenninde mahir olduğuna binaen bu hususta kemal-i sadakat ve ihtimam ile hidmet ve ser-i mu kusur ve rebavet ile izaat-i emval-i miriye bâis olmaktan ziyade ittika ve mübsadet eyleyesin 25 Şevval 1195 (Keşif ve ta'mirat defteri, Maliye defterleri ts. No. 3162, s. 677).

⁷³ Aynı defter, s. 676.

dan-ı derya Gazi Hasan Paşa emri ile eski Tersane kethüdası Salih Paşa riyasetinde ilgili bir heyetin 1781 (1195 saferi) de Sinob limanını tathirib etmesine lüzum görülmüştü⁷⁴. Bu arada İstanbul'dan gönderilen amele ve mühimmata ilâve olmak üzere Kastamonu ve Canik sancaklarından bir mikdarının dahi tedariki cihetine gidilmişti⁷⁵. 1782 (1195 Saferi başları) de Bina emniğine kapıcıbaşılık payesi verilmek şartıyla Kastamonu mütesellimi Altıkulaç-zade Hacı Hüseyin Ağa getirilmiş⁷⁶ ve aynı zamanda Samsun kalesi de dahil olmak üzere Sinop kalesi ebniyesinde çalışmak üzere maiyetine Hassa mimarlarından Mehmed Emin Halife verilmişti⁷⁷. Aynı zamanda limanın temizlenmesi ile de tavzif edilmiş ise de bu işin fazla miktarda servete lüzum hissettirmesi dolayısıyla yerine Kapdan-ı derya Gazi Hasan Paşa tahriri ile bida-yette Erzurum Gümrük emini Gazzaz zade Hasan Ağa münasib görülmüş, fakat bunun zannoidüğü gibi zengin olmadığı ve aynı zamanda Erzurum'daki işlerini bırakıp gelecek durumda bulunmadığı anlaşılınca vaz geçilerek yine eskisi ibka kılınmıştı⁷⁸. Mehmed Emin Halife, Seyyid Bilâl adası ile Sinop kalesinde istenilen keşif ve muayene işini yaparak hazırladığı keşifnâmesini İstanbul'a göndermiş ve 1784 (1198 muharremi başları) te Hassa başmimarı Mehmed Tahir'in tedkikine arz etmişti⁷⁹. Liman tathiri işinin ise, bildiğimiz sebepler dolayısıyla bir müddet için terkinde zaruret görülmüştü. Bir aralık Bina emniğine Sağır Hafız adlı birisi getirilmiş ise de başarı gösteremediğinden azledilmiş, bir müddet sonra yerine Kastamonu mütesellimi Hacı Ali Ağa ta'yin olunmuştu (1787). Maiyetine ise geri kalan inşaf ve mimarî işleri

⁷⁴ Aynı defter, s. 683, 687 ve 688.

⁷⁵ Kezâ, s. 684 ve 678.

⁷⁶ Kezâ, s. 690 ve 691.

⁷⁷ Kezâ, s. 691 ve 693.

⁷⁸ Kezâ, s. 693 ve 689.

⁷⁹ Bu hususta Sinob kadısı ile muhafız ve Bina emini bulunan Altıkulaç zade Hacı Hüseyin'e hitaben yazılmış 27 Rebi'ülâhır 1198 tarihli bir hüküm sureti mevcuttur. Mehmet Emin halife'nin hazırladığı keşifname ile hüküm sureti için bk. (aynı defter, s. 724). Bundan başka Sinob kal'esinin, Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa yönünden yapılan 25 Rebi'ülâhır 1198 tarihli bir keşifnâmesi (Cevdet ts. Askeriye ks. nr. 11868) ile bu kal'enin ebniye işlerinde çalışmak üzere yine onun marifetiyle İstanbul'dan gönderilen 24 Receb 1198 tarihli bir ferman (Cevdet ts. Askeriye ks. nr. 32124) mevcuttur.

çevirmek üzere Hassa mimarlarından Seyyid Osman Halife verilmişti⁸⁰. Az sonra Bina eminliğine getirilen Kâtib-zade Hacı Osman'ın iktidarsızlığı görüldüğünden azl ile yerine 1201 Zilka'desi içerisinde gediklilerden Rüstem Ahmed Bey getirilmişti⁸¹. Hassa mimarlarından Seyyid Osman Halife ise yine maiyetinde bulunuyordu.

Samsun Kalesi:

Mehmet Tahir Ağa'nın Hassa başmimarlığı sırasında Samsun kalesinde şahidi olduğumuz ba'zı inşaat faaliyetin, Sinop kalesi ta'mirâtı ile sıkıdan sıkıya ilgili olarak cereyan ettiğini söylemek lâzımdır. Filhakika ekseriyetle her iki kalenin ta'mirâtı hizmeti ile tanzif edilen Bina eminleri ile Hassa mimarlarının aşağı yukarı aynı şahıslardan mürekkep olduğu. göze çarptığı gibi amele, usta ve diğer san'atkârlarla malzeme, mühimmat ve çeşitli vasıtaların her ikisi içinde müşterek esaslar dahilinde temin ve tedarik edildiği görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Dergâh-ı Âli gediklilerinden İbrahim Ağa'nın ve kapıcıbaşılardan Hacı Ali paşa-zade Battal Hüseyin Bey'in Bina emini ve yardımcısı olarak 18 Cemaziyelâhır 1191 tarihli bir kayılda ilk defa olarak isimleri geçmektedir⁸². Bununla beraber her cihetçe müştereken başladığına şahid olduğumuz bu mimarî harekette daha ziyade Sinop kalesi ta'mirâtının ağırlık nokta ve merkezini teşkil ettiğini kabul etmek yerinde olur⁸³. Zira rastlayabildiğimiz tarihî kayıtlarda çizilen resim ve plânlara, hazırlanan keşif defterlerinin Samsun kalesinden ziyade Sinop kalesi üzerinde toplandığı anlaşılmaktadır. 1194

⁸⁰ *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt., nr. 3162, s. 697.

⁸¹ *Aynı defter*, s. 697.

⁸² *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt., nr. 3162, s. 672 (Ayrıca s. 685 teki hüküm suretine bakınız).

⁸³ Bu arada bir de Ünye tersanesindeki mevzi'i ta'mirâtı burada kaydetmek lâzımdır. Filhakika Ünye tersanesinde tel konulup saklanan mahallin saktı harab olmakla ta'mirine lüzum görülmüş ve gerekli mesarifinin Trabzon valisi ve Canik muhassılı Firarî Hacı Ali Paşa'nın uhdesindeki emval-i miriyeden takas ve mahsub olunmak şartıyla ta'miri cihetine gidilmişti (1779). Aradan bir buçuk yıla yakın bir zaman geçtiği halde bir türlü yerine getirilmeyen bu işin nihayet 1195 yılı sonlarına doğru ödeneği Canik kalemi cizyesi malından mahsub edilmek şartıyla tahakkukuna çalışıldığı söylenilebilir (*Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt., nr. 3162, s. 702-703).

Recebi başlarına Sinop kalesi Bina eminliğini ifa eden kapıcıbaşılardan Hafız Seyyid Mehmed Ağa ile maiyatine Hassa mimarı olarak verilen Seyyid Halifenin sâdir olan emirle buldukları yerden hareket ve serian Samsun'a muvasalatları ve ebniye işlerine her cihetçe vâkıf bir heyet huzurunda ta'mir ve termimi gerekli olan mahallerini keşif, muayene ve masraf mikdarlarını tahmin ve tahrir edip lüzumsuz bölümler keşif defterine sokmalarını istenmiş⁸⁴ ve bu istek aynı yılın Şa'banı içerisinde yerine getirilmeye gayret edilmiştir⁸⁵. Bugünkü bilgilerimize göre Samsun kalesindeki bu inşaat faaliyetin müteakib yıllardaki seyir tarz ve safhalarını kesin esaslar dahilinde ta'yin edemiyoruz. Şahsi görüşümüz, bunun her hâlde o tarihlerde Karadeniz'in kilidi olarak kabul edilen Sinop kalesindeki derecede olmamakla beraber, her hâlde cüz'î ve mahdud bir kadro ve çerçeve içerisinde devam ettiği merkezindedir.

⁸⁴ *Aynı defter*, s. 673.

⁸⁵ Bu hususta Samsun kadısına ve kapıcıbaşılardan Sinop kalesi ebniyesine memur Seyyid Mehmed'e ve Hassa mimarî hulefesından bu defa kale-i mezbureye ta'yin ve irsal olunan Seyyid Ali Halife'ye hitaben 6 Şa'ban 1194 tarihli bir hüküm mevcuttur: «Bundan akdemce Samsun kalesi tarafından vürud eden tahrirat hülâsasında Firarî Ali Paşa'nın Samsun cânibinde olan topraklarından ma'rîfet-i şer' ve cümle ahali ma'rifetleriyle kale-i mezbureye lüzumu olduktan nâşi on kit'a top ahz ü tehir olunup ancak kale-i mezburede top endahte olunacak tabyalar müğrif-i harab olmağın ta'mir ve termimine ve iki kit'a şâhi menzil toprakları için dahi müceddeden bir tabya inşasına müsaade-i âliyem erzanî kıtlamasını kadî tahrir ve inha ve ahali dahi mahzarlarında istid'a edüp lâkin bu makule ebniye-i miriyenin muktazay-ı bina ve ta'mir olan mahalleri ma'rîfet-i şer' ve fenn-i binada mahareti olanlar ma'rîfeti ile evvel emirde keşif ve mikdar-ı mesarifi tahmin ve takvim ve memhur ve mûmza defterinin Deraliyyeme celbi kavaid-i kadîme-i mer'iyeden olmakla kale-i mezburenin dahi ta'mirine muhtac olan mahallerinin ihtiday-ı emirde keşif ve memhur ve mûmza defterinin irsaline irade-i âliyem taalluk edüp senin ol tarafta bulunman takribiyle kale-i merkumenin keşfi dahi sana ihale ve tefviz olmakla vürudunda maiyetine me'men mimar halifesi ile derakab bulunduğu mahalden hareket ve serian Samsun kalesine varup ma'rîfet-i şer' ve bilcümle ahali ve â'yan ve ebniye hususuna vâkıf olanlar ma'rîfeti ve mübâşeretle kale-i mezburenin muktazay-ı bina ve ta'mir olan mahallerini keşif ve muayene ve mikdar-ı mesarifini tahmin ve tahrir ve bilumum mahalleri defter-i keşfe idhal eylemek şartıyla memhur ve mûmza defteri serian Dersaadeti-me irsal ve tesyire ihtimam eylemen bâbında işbu sene Recebi evailinde emri şerifim ısdar ve irsal olunmuştu. Ancak mimar halifesi bu defa maiyetine ta'yin ve irsal olunmakla tekrar husus-ı mezbur için işbu emrim ısdar ve halife-i mu'maileh ile irsal olunmuştu» (*Keşif ve ta'mirat def.*, Mdt., nr. 3162, s. 673).

Trabzon Kalesi:

Mehmet Tahir ve bilhassa haleflerinden Hacı Musa Ağalar zamanında Trabzon kalesinin ba'zı kısım ve mahallerinde mevzi'i mahiyette ta'mir faaliyetlerine rastlanılmaktadır. Filhakika 1781 (Cemaziyelâhır 1195) de mezkûr kalenin cebehane ve tophane mühimmatı konulan mahal sakıfları hemen hemen inhidama yüz tutmuş bulunuyordu. Bu sebepten yağın yağmurların tesiriyle tahribat gittikçe artıyordu. Bu mahallerin ta'mirine 1742 senesinde bile lüzum ve ihtiyaç hissedilmişti. Bu sebeblere binaen Trabzon valisi Hasan Paşa ta'yin ettiği ba'zı kimseler ma'rifetiyle keşfini yaptırmış ve defterini ise İstanbul'a göndermişti. Nihayet masrafı Trabzon gümrüğündeki emval-i miriyeden ödenmek şartıyla ta'mirata Gümrük emini Hacı İsmail Ağa nezaretinde başlanması takarrür etti⁸⁴.

Mehmet Tahir Ağa'dan sonra Hafız İbrahim Ağa ve bilhassa Hacı Musa Ağa zamanında, Trabzon kalesinde yine inşaat hareketlerinin devam etmekte olduğu muhakkaktır. Zikredilen kalenin 1763 (h. 1176) tarihinde Bina emini Halil Ağa ma'rifetiyle de ayrı bir ta'mir gördüğünü biliyoruz⁸⁷. Tahkiminde zaruret görülmesi dolayısıyla burasının yeniden ele alınması icab etmiş ve bu maksadla oraya keşif ve tahmin hususlarını tedvir etmek üzere 1786 (26 Rebi'ülevvel 1200) tarihinde hassa mimarlarından Hafız Mehmed Emin Halife gönderilmişti. Böylece mahallinde tanzim ettiği keşifnâme üzerine ta'mirata Trabzon beylerbeyisi Mustafa Paşa nezaretinde başlanmasına karar verildi⁸⁸. Bir müddet sonra bu işin sevk ü idaresi halefi Battal Hüseyin Paşa uhdesine tevdi' kılındı⁸⁹. Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Abdurrahman Ağa da Bina emini ta'yin olundu (1787).

Erzurum kalesi:

Mehmed Tahir Ağa'nın, Hassa başmimarlığı sonlarında Erzurum kalesinde de bir ta'mir faaliyeti göze çarpmaktadır: Filhaki-

⁸⁶ Keşif ve ta'mirat defteri, Mdt, nr. 8162, s. 834.

⁸⁷ Aynı defter, s. 833.

⁸⁸ Kezâ, s. 831. Hafız Mehmed Emin Halifenin Trabzon kalesi ta'miratına âid hazırladığı keşifnâme metni için bk. aynı defter, s. 881-882.

⁸⁹ Kezâ, s. 882.

ka 1782 (h. 1196 yılı Cemaziyelâhır) başlarında buranın iç kalesi ile tophane ve - hapishaneye tekabül etmesi muhtemel olan tersanesinde mühimmat konulan mağaza ve tabyalarla tersanenin ba'zı mahal ve mevzi'leri harab bir hâlde bulunuyordu. Topcu-başı vekili Mehmed Ağa'nın teklifi ile keşif ve muayeneleri yapılmış, böylece ta'mirleri hususunda irade çıkmıştı. Bilâhira aynı kalenin ekser mevazi'i ile anbarlarda ve şarapolarda da böyle bir ta'mire ihtiyac hissedilmişti⁹⁰. Fakat kışın yaklaşması dolayısıyla bu işe ancak 1785 (1199 Cemaziyelâhır) başlarında) te başlanabilmiş ve gerekli keşif ve muayenesi için İstanbul'dan oraya Hassa mimarlarından Ali Reşid Halife gönderilmişti⁹¹.

Hacı Musa Ağa'nın Hassa başmimarlığında, Erzurum kalesi ta'mirata daha hummalı bir duruma inkılâb etmişti. Şöyle ki Erzurum valisi Battal Seyyid Hüseyin Paşa ile Ali Reşid Halifenin muvafakati ve mübaşeretleri ile hazırlanan ta'mirat keşif defteri İstanbul'da Hacı Musa Ağa'nın tedkikine arz edilmiş ve onun tarafından fiyat vaz'ı muamelesi yapılmıştı. Az sonra Erzurum'da mübayaa işleri ile uğraşan hacedândan Mehmed Efendi⁹² Bina eminiğine ta'yin edildiği gibi ayrıca bunun maiyetine Hassa mimarlarından İbrahim Halife de mimar olarak me'mur kılınmıştı (1787). Hacı Ebubekir Ağa'nın Hassa başmimarlığı sırasında ise oraya kapıcı başlardan Mustafa Ağa Bina emini⁹³ ta'yin edilmiştir (23 Rebi'ülâhır 1202).

Kars kalesi:

Suğûr-ı islâmiyyeden Kars kalesinin ekser yerleri 1776 (h. 1190) yılı başlarında ta'mire muhtac bir hâle gelmiş bulunuyordu. Bu maksadla uzaklığı düşünülerek keşif ve muayene hususlarında vakit kaybetmeden işe başlanması uygun görülmüş, bina eminiğine işten anlar bir zat olan Kars defterdarı İbrahim Efendi ta'yin edilmiş ve hazine-i humâyûndan lüzumlu bulunan paranın irsâli de te'min olunmuştu. Bu sıralarda orada Erzurum valisi Yeğen Ali Paşa Kars seraskeri olarak vazife görmekte ve Hassa

⁹⁰ Keşif ve ta'mirat defteri, Mdt, nr. 8162, s. 478.

⁹¹ Aynı defter, s. 479 ve 480.

⁹² Kezâ, s. 481.

⁹³ Kezâ, s. 487-488.

başmimarlığını ise İstanbul'da Hafız İbrahim Ağa ifa etmekte idi. Kars kadısı Hacı Mehmed imzası ve mührü ile hazırlanan keşif defterinde Su kapusu ile Behram Paşa kapısı'nda ve İçkale'de bazı kısımların ta'mirine karar verildiği görülmektedir⁹⁴. Bundan başka 1777 (1191 Muharremi sonları) de Kars kalesinde bulunan ce-behanenin de, içerisindeki mühimmatı civarındaki cami'e yerleş-tirmek suretile, ta'miri cihetine gidilmiş ve hattâ zikrettiğimiz ke-şif defterinde bulunmayan bir zahire anbarının yeniden inşası mümkün kılınmıştı⁹⁵. Zaralı-zade Abdullah Paşa mezkûr kale muhafızlığında bulunurken Kars kalesinin yeniden bir ta'mir faa-liyetine girişilmiş, Hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa'nın mu-vafakati alınarak 1781 (1195 ortaları) de yerlilerden İbrahim Efen-di-zade Nu'man Bey ma'rifetiyle bunun tahakkukuna çalışılmıştı⁹⁶. Buna rağmen 1783 (1197 Şa'banı) içerisinde mezkûr kalenin bazı aksamında çökme tehlikesi başgöstermiş, halkın umumî isteğine uyularak yeniden bir keşifnâme tanzim edilmiş, Kars muhafızı Hacı İbrahim Paşa'nın ve Mehmed Tahir Ağa'nın muvafakati alınarak yine aynı zat ma'rifetiyle derhal onarım faaliyetine girişil-mesi zarurî görülmüştü⁹⁷. Aynı sene sonlarında ise Kars kalesi muayene ve keşfini icra etmek üzere İstanbul'dan Süleyman Ha-life adlı bir Hassa mîmarının oraya gönderildiğini görüyoruz⁹⁸.

— Bitmedi —

⁹⁴ *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt, nr. 3162, s. 470.

⁹⁵ *Aynı defter*, s. 471.

⁹⁶ *Kezâ*, s. 472.

⁹⁷ *Kezâ*, s. 508. Yine aynı defterin aynı sahifesinde bu esnada Hassa baş-mimarı Mehmed Tahir tarafından yapılan Kars kalesi keşif defteri münderiç bu-lunmaktadır. Aşağı yukarı Kars civarında ve Arpa çayı üzerinde vaki' Mağazberd kalesinin ta'miri de bu tarihlere rastlamaktadır. Şöyle ki evvelce vuku' bulan istilâdan dolayı bu sonuncu kalenin büre ve bârularında ve su yollarınının bazı kısımlarında yıkıntılar müşahede olunmuş, tanzim edilen ta'mir keşifnâmesi İstanbul'da bulunan Hassa başmimarı Mehmed Tahir'e fiyat vaz'ı maksadıyla havale kılın-mış ve bu esaslar dahilinde a'zamî tasarrufa riayet edilerek Karşlı İbrahim Efen-di-zade Nu'man Bey ma'rifetiyle Mağazberd hanedan ve â'yanından Yakub Paşa-zade Ali, yahud Kars sakinlerinden Serdengeçti ağası Halimî-zade Ali Beyler-den birisinin bina emini olarak seçimini müteakib derhal faaliyete geçilmesine karar verilmişti (*aynı defter*, s. 507).

⁹⁸ *Keşif ve ta'mirat defteri*, Mdt, nr. 3162, s. 477.